

УДК 159.92

О. А. Гульбс — канд. психол. наук, доцент
Краматорський економіко-гуманітарний інститут

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ВИКЛАДАЧА ВНЗ ЯК ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОФЕСІОНАЛА

У нових соціально-економічних умовах проблема професіоналізму вимагає комплексного науково обґрунтованого теоретико-методологічного і практичного вирішення. Професіоналізм педагога стає центральним об'єктом державної політики, що виражається в соціальному замовленні готувати педагога високого рівня, здатного активно сприяти реалізації освітніх проектів національного масштабу. У зв'язку з цим психологічний аналіз професійної діяльності грає важливу роль для оптимальної її організації.

Ключові слова: особистість викладача внз, професійна діяльність, структура та зміст професіоналізму, професіоналізм викладача.

Постанова проблеми. Складність проблеми вивчення і розвитку професіоналізму викладача обумовлена зміною, оновленням професійних функцій сучасного педагога, невизначеністю, «розмитістю» нормативів професіоналізму, ускладненням вимог, що пред'являються суспільством і державою до професіоналів, у тому числі і викладачів внз. Положення ускладнюється недостатнім професіоналізмом даної категорії педагогічних працівників, що знаходяться в більшості своїй на етапі професіоналізації і відсутністю «інституту» педагогічного професіоналізму, що реально діє, в системі безперервної професійно-педагогічної освіти, перепідготовки і підвищення кваліфікації.

Існуюча система підвищення кваліфікації працівників освіти при всіх прогресивних змінах в ній все ще залишається недостатньо ефективною: теорія і практика підвищення кваліфікації педагога не орієнтована на досягнення і розвиток його професіоналізму, готівковий рівень професіоналізму, потенціал особистості викладача не враховується в освітньому процесі.

Аналіз останніх досліджень. Принципово нові аспекти професіоналізму викладача як педагога, який орієнтується на творчу самореалізацію в педагогічній діяльності, дозволяють виявити і врахувати останні досягнення психологічної науки, це насамперед результати досліджень К. А. Абульханова, О. С. Анісімов, А. О. Бодалев, А. О. Деркач, В. Г. Зазикін, Є. А. Клімов, Н. В. Кузьміна, А. К. Маркова, А. Ю. Панасюк, О. Д. Сафін, І. Н. Семенів, В. А. Семиченко, А. П. Ситников, Н. В. Чепелева, Т. С. Яценко та інші [1, 2, 3, 10, 15].

О. М. Леонтьєв зазначає, що ядро особистості утворюється в процесі діяльності. «Рішення це виходить з положення, що реальним базисом особистості людини є сукупність її суспільних за своєю природою відносин до світу, але відносин, які реалізуються, а вони реалізуються її діяльністю, точніше, сукупністю її різноманітної діяльності» [4, С. 183].

Для цього доцільно використати раціональну складову модель, яка була запропонована Х. Хекхаузенем. У ній відображена спрямованість, що виявляється в потребах, інтересах, домінуючих мотивах, переконаннях, яка зумовлює придбання знань, навичок і вмій для використання суб'єктом в різних видах діяльності. Його індивідуально-типологічні особливості, представлені через темперамент,

характер і здібності, що додає діяльності неповторної своєрідності, характерну для виконання суто конкретної індивідуальності [13, С. 12–54].

В. Д. Шадріков, розглядаючи елементи структури особистості в потенційній динаміці, виділяє серед них: підсистему формування мотивів, підсистему цілеутворення, інформаційну основу діяльності — досвід і знання, професійно важливі якості [14]. Даний підхід, орієнтований на рішення завдань професійного відбору і підготовки фахівців, дозволяє оцінювати зміст і структуру професіоналізму сучасного викладача вчз на різних етапах його педагогічної діяльності.

Урахування даних підходів дозволяє охарактеризувати особистість сучасного викладача на двох рівнях. На рівні вияву його в процесі діяльності, поведінки і відносин — поведінковий функціональний рівень. На рівні власне психологічного механізму регуляції — психологічний функціональний рівень. Обидва функціональних рівня знаходяться у взаємозв'язку й утворюють цілісний динамічний функціонал особистості викладача. Інтегруючу роль для них грає двоєдине завдання досягнення найвищих показників на кожному з рівнів. Вона вирішується в процесі взаємодії суб'єкта із зовнішньою реальністю і одночасною психологічною регуляцією. Як відмічає у зв'язку з цим А. К. Осницький: «Саморегуляція діяльності виявляє себе в феноменології предметних перетворень і в перетвореннях прикладених зусиль. Саморегуляція особистісна пов'язана з визначенням і корекцією своїх позицій (в рамках культурно-історичної традиції, закріпленої в нормах соціума)» [6, С. 11].

Формування мети статті і постановка задачі. Для розв'язання проблеми професіоналізації сучасного викладача вчз доцільно визначити структуру і зміст його професіоналізму. Задача статті полягає в теоретичному обґрунтуванні проблеми психологічних основ розвитку викладача вчз як особистості та професіонала.

Виклад основного матеріалу. Основні висновки торкаються, передусім, питання розгляду людини праці не як додатку системи діяльності, а як її активного суб'єкта. І. Н. Семенов, вивчаючи основні аспекти самореалізації людини як суб'єкта цілісної життєдіяльності, виділяє самосвідомість, рефлексію, самовизначення, самовідношення, самооцінку й рівень домагань, смислотворення, саморегуляцію, а також самоорганізацію часу життя і професійної діяльності особистості [9]. Даний підхід співзвучний з позицією К. А. Абульханової-Славської, С. Д. Максименка, Т. С. Яценка, які розглядають людину не абстрактно, а у всіх життєвих взаємозв'язках. Цей підхід реалізується через вирішення реальних багатопланових протиріч [1, 3, 15]. Вони одностайні у тому, що, виходячи з розуміння суб'єкта не як ідеалу, а постійного руху до нього, психологію, передусім, займає співвідношення реальності й ідеалу, реальних та ідеальних моделей.

Виходячи з цього, можна зробити висновок:

- професіоналом можна вважати викладача вчз, який оволодів нормами професійної діяльності, професійного спілкування і здійснив їх на високому рівні, добиваючись професійної майстерності, дотримуючись професійної етики, слідуючи професійним ціннісним орієнтаціям; який розвиває і змінює свою особистість та індивідуальність засобами професії; який прагне й уміє викликати інтерес суспільства до результатів своєї професійної діяльності, сприяє підвищенню ваги і престижу своєї професії в суспільстві, гнучко враховує нові запити суспільства до неї;
- становлення названих якостей професіонала проходить ряд етапів, рівнів. Зрозуміло, що їх назви умовні. Головне — це якісні зміни професіоналізму на окремих етапах, які можна вивчати, формувати і шліфувати у себе і в іншої людини, враховувати при атестації і т. д.

Загалом у становленні викладача вnz як професіонала виявляються з різною мірою вираженість, суперечливі (амбівалентні) тенденції. Визначимо деякі з них:

- між саморозвитком і самозбереженням: саморозвиток вимагає інтенсивно вкладати всі сили і прискорювати професійний ріст, а самозбереження диктує необхідність розраховувати сили на всю траєкторію життєвого шляху;
- між результатами і процесом праці: результативний підхід вимагає залучення всіх і будь-яких засобів; процесуальні критерії звертають увагу тих, що навчаються, на необхідність вибірковості й педантичності при виборі засобів, особливо в професіях типу «людина-людина» — педагогічній діяльності; мета не завжди виправдовує засоби, мету можна досягати не будь-яким шляхом, вибір засобів коригується професійною етикою. З названим вище явищем пов'язане неспівпадіння об'єктивного результату і його психологічної значимості для людини;
- неспівпадіння в ряді випадків предметних, соціальних еталонів, норм праці з індивідуальними нормами і критеріями. Професія викладача вимагає виконання прийнятих тут правил праці і професійного середовища, іноді жертв, віддачі всіх людських сил, особистого часу, а внутрішні оцінки людини підказують йому важливість співвіднесення своїх можливостей з непосильними завданнями. Індивідуальні здібності, домагання викладача можуть провокувати його або обганяти, випереджати прийняті в педагогічній діяльності норми, або не рахуватися з ними і активно боротися за свої індивідуальні еталони і критерії ефективності праці;
- неузгодженість становлення різних видів компетентності (спеціальної, соціальної, особистісної, індивідуальної). Професійна компетентність (майстерність, знання справи) у конкретного викладача може далеко випереджати соціальну (уміння спілкуватися), особистісну (уміння цілеспрямовано розвивати себе) й ін.;
- неузгодження темпів розвитку в окремих викладачів мотиваційної і операційної сфер педагогічної діяльності, коли наявність високого професіоналізму в плані володіння новими технологіями не підкріплюється зрілою мотиваційною сферою;
- різна роль і міра вираженості процесів розвитку і компенсації у різних викладачів, а також у одного, але на різних етапах. Так, недолік досвіду може компенсуватися життєвими силами, одержимістю намірів, а по мірі старіння згасання життєвих сил, зниження психічних функцій компенсуються пристосувальними прийомами для підтримки і навіть посилення ефективності діяльності;
- зіставлення у свідомості викладача вnz між прагненням до вузької спеціалізації і потребою дізнаватися про суміжні професії, оволодіти близькими спеціальностями, бути універсалом;
- неспівпадіння часто виявів у одного і того ж викладача психічних якостей в професійній і непрофесійній сфері;
- неузгодженість ціннісного відношення до себе в праці і до цього виду праці в собі.

Професіоналізм викладача вnz, нарівні з загальними ознаками, характерними для будь-якого виду людської праці, має свої специфічні особливості, які присутні у всіх його складових: у цілях, завданнях і результатах праці, в умовах, змісті і технології його здійснення — і передбачає виділення мотиваційної та операційної складових.

У ряді досліджень є декілька підходів до виділення певних властивостей особистості, що характеризують її як професіонала, як суб'єкта професійної діяльності (Д. В. Іщенко, Н. В. Кузьміна, О. Д. Сафін, В. А. Сластенін, І. А. Колесникова, М. К. Сергеев та ін.) [3, 8, 11].

Для вирішення завдань дослідження важливо проаналізувати категорії, що використовуються в психологічних роботах, і визначити їх взаємозв'язок. З численних робіт, присвячених характеристиці особистості викладача, зупинимося на тому, яка з позицій сучасної педагогічної парадигми розкриває позицію викладача як суб'єкта своєї професійної діяльності, оскільки саме суб'єктна позиція забезпечує можливість реалізації сучасної педагогічної діяльності. Серед специфічних особливостей сучасної педагогічної діяльності виділяються такі:

- метадіяльнісний характер педагогічної праці;
- властива педагогічній діяльності ситуація перманентної невизначеності, неоднозначності, неалгоритмізованості;
- роль емоційної сфери всіх учасників педагогічної взаємодії;
- цілісний характер педагогічної діяльності, неподільність, неможливість її «часткового» засвоєння;
- велике значення компенсаторних можливостей, властивостей і компонентів особистості в професійній діяльності викладача.

Конкретизуючи характеристику особистості викладача, М. К. Сергеев виділяє такі аспекти [11]:

- здатність не тільки привласнювати світ предметів та ідей, але і виробляти їх, перетворювати, творити нові;
- усвідомлення і прийняття завдань, установок діяльності на всіх етапах її здійснення, здатність і прагнення особистості в необхідних випадках самостійно їх визначати;
- володіння уміннями, орієнтовними основами діяльності, що реалізовується відповідно до прийнятих або самостійно вироблених установок і завдань;
- усвідомлення власної значущості для інших людей, відповідальність за результати діяльності, здатність до етичного вибору в ситуаціях колізій, прагнення визначитися, обґрунтувати вибір всередині свого «Я»;
- здатність до рефлексії, потреба в ній як умові усвідомленого регулювання своєї поведінки, діяльності відповідно до бажань і прийнятих цілей, з одного боку, обмеженнями, «усвідомленням меж власної несвободи» — з іншого;
- «інтегративна активність» (К. А. Абульханова-Славська), що передбачає активну позицію особистості у всіх вищезгаданих виявах від усвідомленого цілеположення до діалектичного оперування і конструктивного коригування способів діяльності;
- прагнення і здатність ініціативно, критично й інноваційно рефлексувати і прогнозувати результати діяльності та відносин;
- спрямованість на реалізацію «само...»: самовиховання, самоосвіти, самооцінки, самоаналізу, саморозвитку, самовизначення, самоідентифікації, самодетермінації тощо;
- здатність самостійно вносити корективи у свою діяльність, обставини, її супутні, з урахуванням поставленої мети; внутрішня незалежність від «зовнішнього світу», зовнішніх впливів, незалежність не в значенні їх ігнорування, а в значенні стійкості поглядів, переконань, значення, мотивів, їх корекції, зміни;

- володіння найважливішими індивідуальними процесуальними характеристиками (різносторонність умінь, самостійність, творчий потенціал та ін.), унікальністю, неповторністю, які є основою для плідних міжсуб'єктних відносин, стимулюють прагнення до взаємодії, співпраці, спілкування.

М. К. Сергеев представляє характеристику особистості викладача як єдність чотирьох «блоків» (рис. 1). Перший блок включає в себе опис властивостей і характеристик особистості, що виражають її етично-світоглядні й громадські позиції з урахуванням сучасних запитів суспільства й особистості. Другий блок включає індивідуально-типологічні властивості викладача — стиль спілкування і його ментальність, емоційність і її динаміку, здібність до імпровізації, розвиненість професійної інтуїції і т. д., без яких не можна зрозуміти і реалізувати авторську природу педагогічної діяльності. Третій блок відображає уміння і навички фахівця, система яких повинна бути необхідною і достатньою для організації цілісно орієнтованого педагогічного процесу в різних ситуаціях професійної діяльності. Четвертий блок включає систему знань педагога, яка повинна адекватно представляти цілісну наукову картину педагогічної діяльності, бути вичерпною для реалізації значення і установок професійної діяльності, відображеної в першому блоці [11].

У сучасних умовах під кваліфікацією працівників освіти доцільно мати на увазі їх інтегративну здатність без збитку для здоров'я сприяти розвитку освіти, професійно орієнтувати і направляти освітні процеси (вчення, самоосвіта, навчання та ін.) так, щоб задовольнялися особисті та соціальні потреби в загальній і професійній освіті громадян.

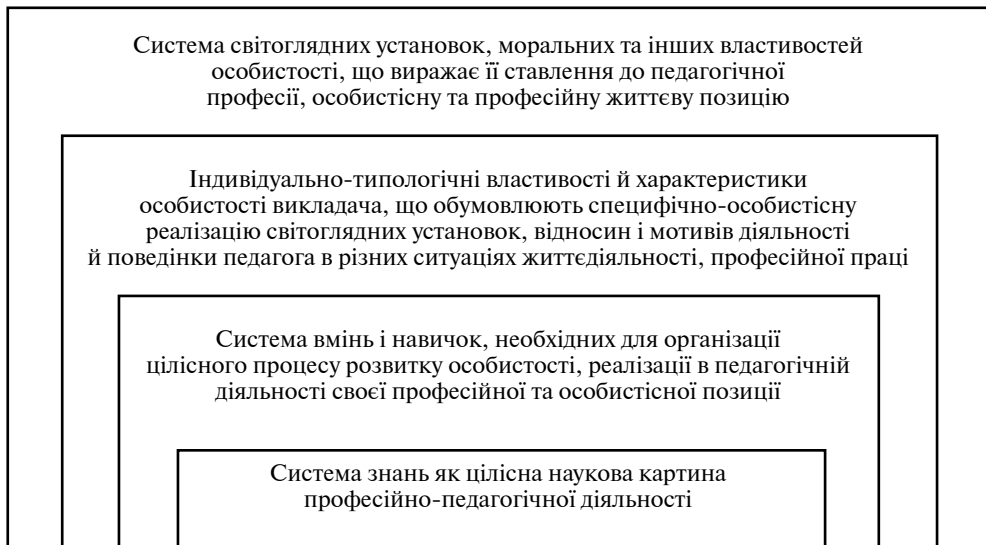

Рис. 1. Характеристика особистості викладача в н з

Представляючи кваліфікацію фахівця як спільність, що виражається в його інтегративній здатності здійснювати професійну діяльність, автор розкриває її склад. Як складові компоненти він виділяє компетентність, майстерність, ініціативність і моральність.

Г. М. Серіков зазначає, що під компетентністю фахівців потрібно розуміти таку характеристику їх кваліфікації, у якій представлені знання, необхідні для

здійснення професійної діяльності. У самому трактуванні компетентності фахівця відображається його здатність застосовувати наукові й практичні знання до предмета професійної діяльності [12].

Здійснення професійно-педагогічної діяльності передбачає знання фахівця-ми певного педагогічного досвіду (не тільки того, якого набувають самі). Компетентність викладачів пов'язана з різносторонністю їх загальноосвітніх знань. Тому перераховані вище аспекти знань викладачів потрібно розглядати як змістовну основу, що характеризує їх професійну компетентність.

Педагогічна майстерність викладачів виявляється в їх професійній діяльності. Маючи критерії оцінювання такої діяльності, можна розрізнити її за якістю, яка означає вияв педагогічної майстерності. Педагогічна майстерність оцінюється, як правило, через відношення, наприклад, інших учасників освіти (суб'єктивні відчуття), а також через результати впливів виконаної фахівцями роботи на якість діяльності інших, наприклад, тих, що навчаються (рівень засвоєння знань, навчально-самоосвітня активність та ін.). Через майстерність викладачів відображаються практичні вияви їх кваліфікації.

Особливий інтерес представляють такі складові, як професійна моральність та ініціативність. Під професійною моральністю потрібно розуміти таку характеристику фахівців, у якій відображаються особисті, духовні і душевні якості, що виявляються в процесі професійної діяльності і зумовлюють суть самої цієї діяльності, а також впливають на її результати. У такому трактуванні моральності фахівців пріоритет віддається тим духовним (інтелектуальним) якостям, завдяки яким фахівці виявляють себе в професійній діяльності. Внутрішнє прийняття фахівцями соціально ціннісних норм сприяє зняттю гостроти протиріч між особистими і суспільними вимогами.

У процесі професійної діяльності фахівцям доводиться вживати заходів із самообілізації, самостимулювання власної активності. У залежності від здібностей фахівців впливати на самих себе, на предмет професійної діяльності, на створення необхідних умов для її реалізації знаходяться об'єктивні можливості здійснення професійної діяльності. Тому, характеризуючи кваліфікацію фахівців, доцільно вичленити в окремий компонент такі її аспекти, які зумовлюють здійсненість суб'єктом самостійних активних дій у процесі професійної діяльності.

Інтегративну здатність фахівців до самостійних активних дій, до виявів креативності, діловитості, до надання цілеспрямованого впливу на інших людей називають ініціативністю. Кваліфікація фахівця передбачає його ініціативність. Під ініціативністю фахівця розуміється така характеристика кваліфікації, у якій відображаються організаційно-управлінські здібності особистості, необхідні при здійсненні процесів професійної діяльності, а також при професійній самоосвіті і творчому застосуванні новачій. Ініціативність фахівців передбачає їх обов'язковість, яка виражається в прагненні доводити почате діло до логічного завершення.

Освітньо-кваліфікаційна характеристика викладача вчз служить основою прогнозування ефективності дії педагогічних систем та вдосконалення змісту підготовки майбутніх фахівців. Вона визначає соціально-економічне і психолого-педагогічне значення професії, тривалість навчання, передумови для росту кваліфікації і підвищення професійної майстерності, шляху отримання професії, сферу роботи кваліфікованого фахівця, а також можливості роботи за професією. Крім того, вона охоплює характеристику професійної діяльності, типових виховних і професійно-специфічних вимог, а також психофізіологічних особливостей.

Освоєння фахівцем сутнісних характеристик кваліфікації в практичній професійній діяльності зумовлюють становлення нової властивості його особистості — професіоналізму. Спираючись на аналіз літератури, можна дати таке робоче визначення. Професіоналізм являє собою інтегративну властивість особистості педагога, що відображає унікальний для кожного педагога взаємозв'язок і змістовне наповнення компонентів, що входять до складу розглядуваних властивостей — професійної компетентності, моральності, ініціативи і майстерності, що дозволяє кількісно і якісно охарактеризувати неповторну індивідуальність викладача, спираючись на яку можна визначити шляхи підвищення конкурентоздатності викладача на сучасному ринку освітніх послуг. Фактично компетентність, моральність, ініціативність і майстерність знаходяться у відносинах зв'язаності, що діалектично виявляються в ієрархічній субпідпорядкованості. Причин цьому багато, серед яких можна виділити пріоритети (суспільні уявлення), що соціально зумовлюються в сфері професійної діяльності. Найбільш цінні в спектрі професійної діяльності межі (властивості) фахівців визначають домінування тієї або іншої характеристики і відношення взаємозв'язків між ними (рис. 2).

Рис. 2. Структурна схема професіоналізму викладача ВНЗ

Аналіз викладеного вище дозволяє передбачити, що «центральною» складовою освіти викладача в післявузівський період його діяльності стає розвиток професійної ініціативності, що забезпечує його професійний ріст. Даний висновок підтверджується тим, що розвиток ініціативності в сфері професійної діяльності пов'язаний: з включенням педагога в інновації; перетворенням практики; створенням нової педагогічної дійсності на основі гуманістичних цінностей. Це, у свою чергу, зумовлює формування рефлексивної позиції, що передбачає кри-

тичний погляд на педагогічну реальність, власну особистість, відчуття себе як суб'єкта професійної діяльності. У свою чергу, така професійна діяльність виступає як умова випереджального розвитку освіти.

Висновки і перспективи дослідження. Узагальнюючи сказане, сформулюємо положення, що є основою розгляду проблеми дослідження надалі:

- вивчення різних підходів до характеристики особистості педагога обумовило висновок про те, що професійну кваліфікацію, ріст професіоналізму викладача неможливо розглядати поза зв'язком з професійною діяльністю;
- конкретизація характеристики особистості викладача на рівні філософсько-гуманістичної парадигми педагогіки не дозволяє виділити показники сучасної професійної діяльності, що реально діагностуються. Виділення таких понять, як «кваліфікація», «компетентність», «ініціативність», «моральність», «майстерність» як характеристик професіоналізму, дозволяє побудувати систему стимулювання потреби в професійному рості;
- розвиток професіоналізму доцільно розглядати як орієнтовно-цільову і ціннісну функції управління процесом професійного росту, при цьому професіоналізм педагога є опосередкованим об'єктом управління, яке націлене на розвиток інноваційної освітньої практики.

Література

1. Абульханова К. А. Стратегии жизни. — М.: Мысль, 1991. — 299 с.
2. Климов Е. А. Введение в психологию труда. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 200 с.
3. Іщенко Д. В., Максименко С. Д., Олексієнко Б. М., Сафін О. Д. Психологія і педагогіка: Підручник. — Хмельницький: Видавництво ВНЗ ПВУ, 1998. — 422 с.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Психика. — М.: Наука, 1982. — 340 с.
5. Маркова А. К. Психология труда учителя. — М.: Просвещение, 1993. — 192 с.
6. Осницкий А. К. Проблемы исследования субъектной активности // Вопросы психологии. — 1996. — № 1. — С. 5—19.
7. Профессиональная компетентность и мобильность педагогических кадров: Социально-педагогические и психологические аспекты: Материалы конференции. — СПб., 1994. — 193 с.
8. Сафин А. Д. Акмеологические аспекты педагогического менеджмента в учебном процессе: Учебное пособие. — Хмельницький: АПВУ, 1996. — 135 с.
9. Семенов И. Н., Степанов С. Ю. Типы взаимодействия наук и методологические ориентации в психологии творчества и рефлексии // Наука о человеке / Под ред. Б. Ф. Ломова, Е.А.Филипповой. — М.: ИПАН, 1990. — С. 127—146.
10. Семиченко В. А. Концепция целостности и ее реализация в профессиональной подготовке будущих учителей: Дисс ... д-ра психол. наук: 19.00.07. — К., 1992. — 398 с.
11. Сергеев Н. К. Теория и практика становления педагогических комплексов в системе непрерывного образования учителя: Дисс ... д-ра. пед. наук: 13.00.01. — Волгоград, 1998.
12. Сериков В. В. Личностный подход в образовании, концепция и технологии: Монография. — Волгоград: Перемена, 1994. — 152 с.
13. Хекгаузен Х. Мотивация и деятельность: Пер. с нем. — М.: Педагогика, 1986. — Т. 1. — 407 с.
14. Шадриков В. Д. Философия образования и образовательные политики. — М., 1993. — 181 с.
15. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися. — К.: Освіта, 1993. — 208 с.

О. А. Гульбс — канд. психол. наук, доцент
Краматорский экономико-гуманитарный институт

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВУЗ КАК ЛИЧНОСТИ И ПРОФЕССИОНАЛА

Резюме

В новых социально-экономических условиях проблема профессионализма требует комплексного научно обоснованного теоретико-методологического и практического решения. Профессионализм педагога становится центральным объектом государственной политики, которая выражается в социальном заказе готовить педагога высокого уровня, активно способствующего реализации образовательных проектов национального масштаба. В связи с этим психологический анализ профессиональной деятельности играет важную роль для оптимальной ее организации.

Ключевые слова: личность преподавателя вуза, профессиональная деятельность, структура и содержание профессионализма, профессионализм преподавателя.

O. Gulbs — candidat of psychological sciences, associate of professor
Kramatorsk economico-humanical institute

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPMENT AS A HIGH SCHOOL TEACHER PERSONALITY AND PROFESSIONAL

Summary

In new socio-economic terms the problem of professionalism requires the complex scientifically grounded and practical decision. Professionalism of teacher becomes the central object of public policy which is expressed in a social order to prepare a teacher high level, capable actively instrumental in realization of educational projects of national scale. In this connection the psychological analysis of professional activity plays an important role for its optimum organization.

Key words: personality university teacher, professional activities, structure and content of professional standards, teacher professionalism